

عروسک به جای بازیگر

نمایش دیرپای تمدن‌های بشری

علیرضا میراسدالله

تئاتر عروسکی به شکلی از نمایش گفته می‌شود که در آن به جای بازیگر از عروسک یا «پاپت» استفاده می‌شود. در مواردی هم بازیگر و عروسک در کنار هم ایفای نقش می‌کنند. این شکل نمایش که با عنوان «پاپتری» هم از آن نام برده می‌شود، سابقه‌ای کهن دارد و ریشه‌هایش به تعبیری به قبل از میلاد مسیح می‌رسد. اشکال متفاوتی از این شیوه‌ی نمایش در سراسر دنیا وجود دارند که فصل مشترک همه‌ی آنها فرایند «اینمه کردن» و به حرکت در آوردن عروسک است. تئاتر عروسکی تقریباً در تمام تمدن‌های بشری و همه‌ی نقاط دنیا در میان مردم رایج بوده و هنوز هم هست. این هنر، از دوران کهن تا کنون با دو انگیزه انجام می‌شده است: اول، سرگرم کردن اجتماعات مردمی، و دوم برگزاری مراسم‌های ملی و مذهبی. کارناوال‌ها نیز میادین پاپت بازی یا نمایش عروسکی به‌شمار می‌آیند.

عکس: مهسا قباپی

اکثر نمایش‌های عروسکی، قصه‌گویی را هم همراه خود دارند. یعنی قصه جزء منفک نشدنی این‌گونه از نمایش‌هاست (البته در دوران مُدرن مواردی برخلاف این اصل نیز دیده می‌شود). در دوران کهن، اکثر نمایش‌های عروسکی قصه‌هایی جادویی و پُر رمز و راز داشتند و عروسک‌ها قادر به انجام کارهای اعجاب‌آوری بودند، اما اکنون تئاتر عروسکی موضوعات ساده‌ی روزمره را هم تحت پوشش قرار می‌دهد. در تئاتر عروسکی یک اصل مهم وجود دارد: این که عروسک مهم‌تر و معروف‌تر از عروسک‌گردان است. در بسیاری از موارد، عروسک‌گردان‌ها به نام عروسک‌هایشان معروف هستند و مهم نیست که چه‌قدر مهارت دارند؛ مهم این است که با مهارتشان عروسک را وادار به انجام چه حرکاتی می‌کنند. حرکات و فیزیک عروسک است که عموماً در یاد مردم باقی می‌ماند.

تاریخ نمایش عروسکی

عروسک از دیرباز مورد توجه و استفاده‌ی انسان‌ها بوده است. بسیاری از مردم با ساخت عروسک و حرکت دادن آن، در جوامع خود به خودنمایی می‌پرداختند و با سرگرم کردن مردم، اموراتشان را می‌گذراندند. به جز این شکل ساده و کاسبیکارانه، اشکال دیگری نیز وجود داشته‌اند که به جادوگرها و شکل‌ستفاه‌ی آن‌ها از عروسک برمی‌گردند. اگرچه عروسک‌گردانی آن‌ها را نمی‌توان به سادگی در قالب نمایش عروسکی جا داد، ولی به‌هرحال فرمی از نمایش آمیخته با عروسک بوده که برای عده‌ی کمی اجرا می‌شده است. گاه شخص جادوگر، به تنهایی به برگزاری عجیب‌ترین نمایش‌نامه‌های عروسکی دست می‌زده است. تا از کسی انتقام بگیرد یا مراد دل کسی را حاصل کند.

شواهد موجود نشان می‌دهند، در مصر قدیم و حدود دوهزار سال قبل از میلاد، اولین عروسک‌های سیمی متحرک ساخته شدند. بعضی از هنرمندان آن ایام، به واسطه‌ی مهارتشان در بازی با آن عروسک‌ها، مشهور شدند. این فرم از نمایش عروسکی، به شکل‌های موجود در حال حاضر بسیار نزدیک است. سابقه‌ی نمایش عروسکی با عروسک‌های مفصلی چوبی و عروسک‌های گلی نیز به مصر برمی‌گردد و شیوه‌ی گرداندن آن‌ها ریشه‌های مصری دارد. اولین نوشته درباره‌ی نمایش‌های عروسکی از دوران فرعون‌ها به‌دست آمده و مربوط به سال ۴۲۲ قبل از میلاد مسیح است.

آسیا و نمایش عروسکی

اگرچه اسناد و مدارک به‌دست آمده نشان می‌دهند که در مصر باستان نمایش عروسکی بسیار جریان داشته و جزو هنرهای مرسوم آن دوران بوده است، ولی قدیمی‌ترین تمدن‌های جهان در آسیا ساکن بودند و ریشه‌های کهن‌ترین شکل این نمایش در میان هندوها دیده می‌شود. در واقع، با آن که اولین مجموعه‌ی عروسک‌های سیمی در مصر کشف شده است، ولی نمونه‌هایی

✓ اکثر نمایش‌های عروسکی، قصه‌گویی را هم همراه خود دارند. یعنی قصه جزء منفک نشدنی این‌گونه از نمایش‌هاست

✓ سابقه‌ی نمایش عروسکی با عروسک‌های مفصلی چوبی و عروسک‌های گلی نیز به مصر برمی‌گردد و شیوه‌ی گرداندن آن‌ها ریشه‌های مصری دارد

از موجودات عروسکی از هند باستان یافت شده‌اند که قدمتشان به ۲۵۰۰ سال پیش از میلاد مسیح می‌رسد. از این‌رو، از آثار مصری‌ها قدیمی‌ترند. در قدیمی‌ترین متون سانسکریت نیز اشاره‌هایی به نمایش‌های عروسکی شده و به جای عروسک گردان، از اصطلاح «نگه‌دارنده‌ی سیم‌ها» استفاده شده است. اسامی هندی این عروسک گردانان «ساترادهارا» بوده است. این لغت در متونی به قدمت چهارهزار سال هم دیده می‌شود.

به جز هند، در شرق دور نیز سابقه‌ی نمایش عروسکی و عروسک گردانی به همان حدود زمانی می‌رسد. نمایش‌های سایه‌ای که با عنوان «تئاتر سایه‌ها» متحرک شناخته می‌شده و امروزه نام کوتاه‌تر «تئاتر سایه» را یافته است، از جمله اولین تئاترهای عروسکی است که در کشور چین برگزار می‌شده و می‌شود. در یکی از متون کهن چین آمده است: عروسک‌ها همه‌جا به نمایش در می‌آیند. حتی در دادگاه‌ها، قبل و بعد از صدور حکم، این نمایش‌ها جریان دارند.

اما به لحاظ تنوع، ژانر متنوع‌ترین فرم‌ها را دارد. چندین و چند نمونه‌ی کاملاً متفاوت از نمایش عروسکی در این کشور به ثبت رسیده است. شاید مشهورترین آن‌ها «بون‌راکو»^۱ باشد که مهد شکل‌گیری اش معبد «شینتو» است و تا قبل از قرن هفدهم، توسط دو عروسک گردان و با دور عروسک انجام می‌شد. ولی در قرن هفدهم به سه عروسک افزایش پیدا کرد. عروسک گردان‌ها در این نمایش لباس کاملاً مشکی می‌پوشند و در تاریکی صحنه که فقط نورهای موضعی عروسک‌ها را روشن می‌کنند، از دیده‌ی حضار محو می‌شوند. عروسک‌های بون‌راکو، زیباترین و خوش‌رنگ‌ترین پاپت‌های دنیا هستند. کره، تایلند، اندونزی و بسیاری از کشورهای دیگر آسیا نیز تاریخی آکنده از نمایش‌های عروسکی دارند. در واقع، عروسک را نمی‌توان به سادگی از تمدن‌های باستانی آن‌ها جدا کرد.

در خاورمیانه و اطراف ما نیز، انواع و اقسام نمایش‌های عروسکی وجود داشته و هنوز هم در مناطقی وجود دارد. برای مثال، در کشور ترکیه و در دوران عثمانی‌ها و حتی پیش از آن، نوعی تئاتر سایه‌ی ترکی اجرا می‌شد که از لحاظ فرم با تئاتر سایه‌ی چین شباهت‌های زیادی داشت. فقط قصه‌ها و باورها در این نوع نمایش با مدل چینی‌اش متفاوت بودند و عموم قصه‌ها ریشه‌های اسلامی داشتند. برای درک بهتر نمایش‌های عروسکی در کشورهای اسلامی، باید به قصه‌های مذهبی رجوع کرد. تئاتر سایه‌ی ترکی بهترین نمونه از این دست نمایش‌ها برای درک پیوند میان نمایش عروسکی و اسلام است. این گونه نمایش‌ها در دوران پیش از اسلام هم در منطقه‌ی خاورمیانه رایج بودند، ولی با ظهور اسلام رنگ و بویی دیگر به خود گرفتند.

در کشورمان ایران هم نمایش‌های عروسکی گوناگونی از هزاران سال پیش اجرا می‌شدند که البته شواهد کمی از آن‌ها باقی مانده است. با رجوع به یافته‌ها می‌توان گفت که دو نمونه‌ی «نمایش دستکشی» که در آن عروسک به صورت دستکش

در دست عروسک‌گردان قرار می‌گرفت و «نمایش عروسک سیمی»

که عروسک‌گردان با نخ نامرئی یا سیم‌های نازک عروسک را از بالا هدایت می‌کرده، رایج بوده است. اما بیشترین نمایش‌های عروسکی در ایران در دوره‌ی قاجار اجرا می‌شدند و اکثر فرم‌های رایج را از ترکیه و کشورهای اسلامی هم‌جوار با ایران وارد کرده بودند.

خیمه‌شب‌بازی یکی از این فرم‌هاست که اگرچه ریشه‌های کهن‌تر از دوران قاجار دارد، ولی فرم رایج آن و آنچه که ما به‌عنوان خیمه‌شب‌بازی می‌شناسیم، در دوران قاجار به این تکامل رسید. در این نمایش، عروسک‌گردان قصه‌ای را با لحنی آهنگین یا حتی به‌صورت شعر بیان می‌کند. در حال حاضر در این نوع نمایش لحن آهنگین یا شعر نیز الزامی نیست و قصه می‌تواند به‌صورت ساده بیان شود. به عروسک‌گردان این فرم از نمایش عروسکی «نقال» یا «مرشد» می‌گویند. مرکز اجرای این نمایش‌ها قهوه‌خانه بوده است که امروزه به ندرت دیده می‌شود.

در خیمه‌شب‌بازی، داستان معمولاً میان راوی که همان مرشد یا نقال باشد و عروسک اتفاق می‌افتد. به‌عبارت دیگر، عروسک‌گردان و عروسک هر دو بازیگر نمایش هستند. شاید بتوان اپرای عروسکی «رستم و سهراب» را که در سال‌های اخیر روی صحنه رفت، کامل‌ترین شکل خیمه‌شب‌بازی دانست.

اروپا، یونان و روم باستان

اگرچه تعداد انگشت‌شماری از عروسک‌های اروپای کهن باقی مانده‌اند، ولی مسیر تحول نمایش عروسکی و پاپتری را باید از طریق ادبیات اروپا دنبال کرد. در نوشته‌های ارسطو اشارات مستقیمی به نمایش عروسکی شده است. حتی می‌گویند که او خود عروسک‌گردانی هم می‌کرده است. گفته می‌شود که ارشمیدس با گروه‌های نمایش عروسکی همکاری داشته است. در نوشته‌های

✓ از اوایل قرن نوزدهم، نمایش عروسکی پا به عرصه‌ای دیگر گذاشت و موجب جذب عده‌ی زیادی از هنرمندان رشته‌های گوناگون شد

✓ در نمایش عروسکی، به رغم ریشه‌های کهن و جریان مردمی غالب بر آن، می‌توان حرف‌های تازه زد و مخاطبین غیر سنتی را جذب کرد

رشد آموزش

دوره‌ی هفتم
شماره‌ی ۲
زمستان ۱۳۸۸

پلاتو نیز به وفور از نمایش عروسکی سخن به میان آمده است. از تمام این‌ها مهم‌تر، در «یلیاد و ادیسه» هم به عروسک‌های سیمی اشاره شده است. ریشه‌ی نمایش‌های عروسکی در اروپا احتمالاً به پنج قرن پیش از میلاد مسیح می‌رسد؛ زمانی که عروسک‌گردان‌ها در میدان‌های شهر با نمایش‌های خود مردم را سرگرم می‌کردند. عروسک‌های گلی اروپایی قدمتی حدود ۲۵۰۰ سال دارند.

از اروپای باستان که بگذریم، آغاز نمایش‌های عروسکی در اروپای امروزی به قرون هجده و نوزده برمی‌گردد. در بسیاری از کشورهای اروپایی، سبک‌های متفاوت نمایش عروسکی در این دوران به‌وجود آمدند. در حال حاضر، تئاتر عروسکی ایتالیایی برای مثال، تفاوت‌های فاحشی با نمایش‌های عروسکی دانمارکی، انگلیسی، چک، هلندی یا آلمانی دارد. هر کدام از این کشورها، نمایش‌های عروسکی با قصه‌های بومی و عروسک‌های خاص خود دارند.

در اروپای شرقی و به‌طور مشخص در کشور چک، با توجه به قدمت عروسک و تاریخ کهن عروسک‌گردانی، نمایش‌های بسیار جالب توجهی روی صحنه می‌آید. شاید بتوان اولین هنرمند نوگرای چک را که نمایش‌های عروسکی به سبک امروز را در آن کشور پایه‌گذاری کرد، **جان پرژی برات** دانست. او در سال ۱۷۲۴ به‌دنیا آمد. از آن‌جا که پدرش نجار بود، توانست عروسک‌های چوبی بسیار متفاوتی در کارگاه پدرش خلق کند. همان عروسک‌ها امروز مُدل اصل عروسک‌های چوبی در نمایش‌های چک هستند.

آفریقا میراث خوار مصر

اکثر نمایش‌های عروسکی آفریقایی، ریشه در نمایش‌های مصر باستان دارد. و اگرچه به ظاهر تفاوت‌های فراوانی در نمایش‌های عروسکی آفریقایی و مصری می‌بینیم، ولی راز و رمز و جادویی که در این نمایش‌های وجود دارد، معمولاً از مصر باستان قرض گرفته شده است. در واقع، نمی‌توان به‌طور مشخص این شکل از نمایش را به یک کشور نسبت داد. البته در نمایش‌های عروسکی آفریقایی، بیش از هر چیز از ماسک استفاده می‌شود که این موضوع، نمایش‌های آفریقایی را در دسته‌بندی دیگری قرار می‌دهد. در حال حاضر در اکثر کارناوال‌های آفریقایی، هم نمایش‌هایی با ماسک اجرا می‌شوند و هم نمایش‌هایی با عروسک و عروسک‌گردان.

در آمریکا چه خبر است؟

وقتی صحبت از آمریکا می‌شود منظور «USA» نیست، مکزیک کشوری است که از لحاظ قدمت تاریخی و فرهنگ و هنر بومی، همیشه در این قاره مورد توجه بوده و هست. شواهدی از اولین نمایش‌های عروسکی مکزیک می‌موجودند که به ۶۰۰ سال بعد از میلاد مسیح تعلق دارند. و عروسک‌هایی نیز در این کشور پیدا شده‌اند که متعلق به همان دوران هستند. این عروسک‌ها قابلیت حرکت دارند و بازوها، پاها و گردن آن‌ها متحرک است. بنابراین، عروسک و عروسک‌گردان از

✓ بیشترین نمایش‌های عروسکی در ایران در دوره‌ی قاجار اجرا می‌شدند و اکثر فرم‌های رایج را از ترکیه و کشورهای اسلامی هم‌جوار با ایران وارد کرده بودند

دیرباز در مکزیک وجود داشته‌اند.

اما جالب است بدانید که در آمریکای شمالی و در ایالات متحده آمریکا، قدمت نمایش‌های عروسکی فقط به شصت هفتاد سال می‌رسد. اولین نمایش‌های عروسکی که در سال‌های آخر دهه‌ی ۱۹۴۰ اجرا شدند، اغلب نمایش‌های تلویزیونی بودند و در برنامه‌های کودک پخش می‌شدند. عروسک‌های این نمایش‌ها، شبیه عروسک‌های فعلی در برنامه‌های کودک خودمان بودند.

نمایش‌های عروسکی معاصر

از اوایل قرن نوزدهم، نمایش عروسکی با به عرصه‌ای دیگر گذاشت و موجب جذب عده‌ی زیادی از هنرمندان رشته‌های گوناگون شد. این هنر به مرور در کنار هنرهای دیگر قرار گرفت و به اصطلاح «های - آرت» یا هنر پرطرفدار شد. نمایش‌های عروسکی که تا پیش از این در خیابان‌ها یا مراکز سطح پایین به اجرا در می‌آمدند، کم‌کم سر از سالن‌ها معتبر در آوردند و مخاطبین خاصی را جذب کردند.

اما رشد و تکامل کامل این هنر در اوایل قرن بیستم اتفاق افتاد؛ زمانی که سینما نیز به کمک این هنر آمد و عروسک‌ها و عروسک‌گردان‌ها تکیه‌گاه جدیدی پیدا کردند. تلویزیون و مدیاهای دیگر نیز حامیان اصلی این هنر شدند. کم‌کم برخی از زبده‌ترین هنرمندان روز جهان، به نمایش عروسکی گرایش پیدا کردند و نشان دادند که در نمایش عروسکی، به رغم ریشه‌های کهن و جریان مردمی غالب بر آن، می‌توان حرف‌های تازه زد و مخاطبین غیر سنتی را جذب کرد.

در حال حاضر، نمایش عروسکی و پاپتری شاید بیشتر به شکل تلویزیونی آن شناخته می‌شود و کمتر در حالت سنتی و نمایش روی صحنه مورد توجه قرار می‌گیرد. اما به هر حال هر روز در هر گوشه و کنار دنیا، نمایشی با فرم و قصه‌ای جدید روی صحنه می‌رود. عروسک‌ها و عروسک‌گردان‌ها به‌طور دائم در حال سفر به دور دنیا هستند و نمایش‌هایشان را اجرا می‌کنند.

در مجموع می‌توان گفت، تئاتر عروسکی شاخه‌ای از تئاتر است که همواره موجبات تحول و پیشرفت هنر تئاتر را فراهم کرده و در بسیاری از موارد، از شکل‌های دیگر هنر نمایش پیشی گرفته است.

بی‌نوشت

1. Sutradhara
2. bunraku